

- érvényesülésének vitás kérdései* (Magyar Jog, 1956. 6., 172. p.; a továbbiakban: Neményi, 1956)
- ⁵⁶ Molnár, 1957, 640. p.
- ⁵⁷ Móra, 1961, 456. p.
- ⁵⁸ Jeszenszky Ferenc: *A súlyosítási tilalom a fellebbezési eljárásban* (Magyar Jog, 1956. 1., 7. p.; a továbbiakban: Jeszenszky, 1956)
- ⁵⁹ Molnár, 1956, 108–109. p.
- ⁶⁰ Radó Zoltán: *Érvényesül-e a súlyosítási tilalom a hatáskör hiánya miatt elrendelt új eljárásban?* (Magyar Jog, 1956. 2., 39)
- ⁶¹ Radó, 1956, 40. p.
- ⁶² Radó, 1956, 40. p.
- ⁶³ Jeszenszky, 1956, 6. p.
- ⁶⁴ Sőt, Neményi szerint ez a hét fórum nem is hét, hanem nyolc, hiszen a másodfokú bíróság a kasszációt követően először az alapügyben eljár elsőfokú bírósághoz küldi meg az iratokat, amely aztán az ügyet átteszi a hatáskörrel rendelkező bírósághoz. Neményi ezzel kapcsolatosan kifejtette: „Nehéz lenne [...] vitatni, hogy ez a megdöbbentően bürokratikus megoldási mód a dolgozók felesleges zaklatását jelenti, mereven szemben áll a büntető eljárás gyors befejezéséhez fűződő alapvető jogpolitikai érdekekkel, és az igazságszolgáltatás munkájának komolyságába vetett bizalom megingatására alkalmas.” (Neményi, 1956, 170–171. p.)
- ⁶⁵ Neményi, 1956, 171. p.
- ⁶⁶ Jeszenszky, 1956, 7. p.
- ⁶⁷ Neményi, 1956, 171. p.

- ⁶⁸ A 202. § f) pontja szerint akkor is hatályon kívül lehetett helyezni az elsőfokú ítéletet, ha az a)-e) pontok alá nem tartozó olyan eljárási szabálysértés történt, amely az ítéletre lényeges kihatással volt. Ilyennek kellett tekinteni különösen, ha a feleket törvényes jogaitól a bírói eljárásban megfosztották vagy ezek gyakorlását korlátozták és ez az ügy helyes elbírálását akadályozta.
- ⁶⁹ Neményi, 1956, 171. p.
- ⁷⁰ Neményi, 1956, 170. p.
- ⁷¹ Ez azért ennyire egyértelműen nem jelenthető ki, hiszen a tárgyaláson is felmerülhettek olyan új bizonyítékok, amelyek a magasabb szintű bíróság hatáskörét (illetékességét) alapozták meg.
- ⁷² Neményi, 1956, 171. p.
- ⁷³ Jeszenszky, 1956, 7–8. p.
- ⁷⁴ Móra, 1961, 456. p.
- ⁷⁵ Jeszenszky, 1956, 5. p.
- ⁷⁶ Molnár, 1957, 566. p.
- ⁷⁷ Ilyen indokok mellett viszont érthető, hogy miért volt enyhébb a felfüggesztett börtön a javító-nevelő munkánál?
- ⁷⁸ Molnár, 1957, 618–619. o.
- ⁷⁹ Ha viszont az új elsőfokú eljárásban megállapítják, hogy az alapügyben eljár elsőfokú bíróság mégsem lépte túl hatáskörét, akkor már érvényesült a súlyosítási tilalom (BH 1959/6.).
- ⁸⁰ Móra, 1961, 459. o.
- ⁸¹ Nagy Lajos: *Fellebbezés a büntetőperben* (Budapest, 1960, 313. p.)

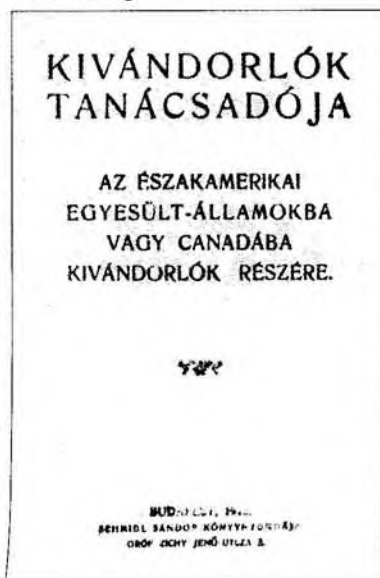

A 19. század utolsó harmadában Magyarország óriási társadalmi és gazdasági átalakuláson ment keresztül. A kiegyezés (1867) utáni évek szerencsés módon egybeestek az európai gazdasági fellendülés korszakának csúcspontjával, így a politikai helyzet változása, az enyhülés és a gazdasági prosperitás bizakodó hangulatot alapoztak meg. A grüндolás korszakának pezsgése korábban soha nem látott dinamikájú fejlődést jelzett, olyan intenzív átalakulást, amely az ország elmaradottnak számító peremvidékén élőket is megmozgatta; az ipari termelés felfutása egyben azt is jelentette, hogy a megerősödő, vagy éppen újonnan létrejövő ipari centrumok korábban nem látott tömegben nyújtottak megélhetési lehetőséget.¹

A folyamatossá belső vándorlás mellett, már az 1870-es évektől – bár ekkor még a későbbiekhez képest elhanyagolható méretekben – megindult a boldogulásukat a birodalom másik felében, majd egyre tovább merészkedve, más földrészen keresők serege. Míg a belső vándorlás természetes jelensége nem igényelt, és nem is igényelhetett különösebb állami beavatkozást, az országot – akár a visszatérés szándékával is – elhagyók tömege, különböző megfontolások miatt, felkeltette mind a gazdasági, mind a politikai elit aggodalmát, s a kivándorlás szabályozott kereteinek kialakítása, ha nem is egyik napról a másikra, de jogalkotási programmá érett. A következőkben célunk az 1881. és 1903. évi

Pálvölgyi Balázs

A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881–1903) – Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás

Útbaigazító könyvecske kivándorlók számára (1913)

szabályozás határolta időszak vizsgálata, annak feltárása, hogy vajon milyen tényezők befolyásolták a szabályozás kereteinek kialakítását, illetve, mennyiben tekinthető szükségszerűnek az ekkor kialakított szabályozás kudarcá.

I.

A dualizmus gazdasági növekedése, melynek szerkezetében egyértelmű az ipari növekedés dominanciája,² egyben komoly változásokat hozott a magyar városi népesség arányában is.³ Egyértelművé vált, hogy a korszakban a lakosság döntő többségét adó mezőgazdasági népesség⁴ perspektívái az ágazatnak az ipari fejlődéshez viszonyított lemaradása miatt romlottak. Ez

már önmagában magyarázatul szolgálhatna a belső migráció felgyorsulására, arra, hogy a nagyobb ipari centrumok példátlan gyorsasággal szívták föl a falu népességfőnöklését.⁵ Valószínűsíthető, hogy pusztán a várható jövedelmi különbségek is jelentősebb népmozgást indukáltak volna, de így, hogy az ország (túlnyomórészt falusi) népessége a vizsgált korszakban – az 1871–1872-es kolerajárvány közvetlen hatásainak lecsengése után⁶ – gyarapodni kezdett,⁷ egyértelmű, hogy a mezőgazdasági népesség megélhetési viszonyainak relatív romlásával számolhatunk.⁸ Összességében tehát a korszak végére a mezőgazdaságból élők aránya csökkent, az ipari népesség aránya pedig növekedett,⁹ s ezzel együtt természetesen a nemzeti jövedelemnek a korábbiakhoz képest nagyobb része keletkezett az ipari szektorban.¹⁰ A belső népességvándorlás felgyorsulásában szerepet játszott továbbá a közlekedési infrastruktúra fejlesztése is: ekkor, a nagy vasútépítések nyomán, az országnak korábban elérhetetlen távolságban lévő részei kerültek kapcsolatba egymással. A vasúti közlekedés elérhetővé tétele a széles tömegek számára nemcsak a hazai munkaerőpiacot mozgatta meg, s teremtett rendszeres idénymunkás-kapcsolatot az ország kulturálisan is eltérő régiói között,¹¹ hanem könnyen igénybe vehető kapcsolatot teremtett mind az osztrák–magyar (Fiume, Trieszt), mind pedig más európai kikötőkkel is. A kikötők gyorsan megközelíthetővé válása, valamint a tengeri közlekedés fejlődése tovább gyorsította, olajozottabbá tette a kivándorlás folyamatát.¹²

Jóllehet a Magyarországot érintő kivándorlásra vonatkozó pontos statisztikák lényegében csak a századfordulótól állnak rendelkezésre,¹³ a kormányzat – már csak az alispáni jelentésekből is – érzékelte a gyorsuló ütemű kivándorlást. A kivándorlás első komolyabban észlelhető célterülete természetesen még nem a későbbiekben megkérdőjelezhetetlenül legfontosabbá váló Amerika, hanem a Birodalom nyugati fele, elsősorban az osztrák tartományok, és különösen Bécs. Az 1880-as évek elején keletkezett belügyi iratok többsége megerősíteni látszik, hogy a kivándorlók csak fokozatosan fedezték föl az egyre távolabb található területeket, s így első ízben a szomszédos országok (mind a Birodalmon belül, mind pedig azon kívül) jelentek meg a hazai migrációs célpontok között.¹⁴

Az 1870-es évek második felétől felgyorsuló kivándorlás két jól körülhatárolható érdeket sértett. A politikai diskurzusban a hadkötelesek kivándorlása visszatérő motívum, ami – mint olyan jelenség, amely érzékenyen érintheti az ország védelmi képességét – indokolhatja az állami beavatkozást. A másik inkább gazdasági jellegű. A mezőgazdaság éppen a hetvenes évektől került a korábbiánál nehezebb helyzetbe, tekintettel az élesedő versenyhelyezetre, a balkáni gabonaimport támasztotta árversenyre. Ebben a helyzetben a komoly politikai lobbierővel is rendelkező nagybirtokosoknak egyáltalán nem volt mindegy, hogy a viszonylagosan olcsó munkaerő egyre jelentősebb része távozik az országból.

A megyei jelentésekből egyértelművé vált a kormányzat számára, hogy a kivándorlás felfutásának

egyik oka az ún. ügynököknek nevezett közvetítők tevékenysége volt, olyan személyeké, akik nem csak közvetlenül a hajójegyek értékesítésével vették ki a részüket a jobb megélhetést keresők külföldre, jellemzően Amerikába juttatásából, hanem ők voltak azok, akik „szolgáltatási csomagjuk” keretében akár a kikötőig is elkísérték a kivándorlókat, vagy, ha szükség volt rá, akkor kölcsönökkel tették lehetővé a hajójegyek megvásárlását.

Ahogy a kormányzat elszánta magát erre a lépésre, rögtön egyértelművé is vált, hogy olyan kérdés megoldása került terítékre, mely rendkívül bonyolult társadalmi viszonyokat érint, ugyanakkor a rendezés jelentős érdekcsoportok számára fontos. Mivel tehát nyilvánvaló volt, hogy rövid idő alatt olyan óriási horderejű pontokon, mint a földbirtokkérdés, amelynek bizony sokkal több köze lehetett a kivándorlás erősödéséhez, nem lehet gyökeres reformokat végrehajtani, kézenfekvőnek látszott, hogy a látszólag jól körülhatárolható kivándorlási ügynökök kerüljenek a törvényhozási munka célkeresztjébe.

A törvényjavaslat parlamenti vitája során is elhangzott tehát mindaz, amit a közvélekedés a kivándorláshoz kapcsolt, s felmerültek azok a kérdések, amelyek rávilágítottak arra, hogy a kivándorlás állami eszközökkel való kezelése, azaz irányítása vagy korlátozása mennyire nem egyszerű. Márpedig a kivándorlás korlátozásának igénye – az ehhez kapcsolódó szabadságjogok elismerése mellett – határozottan megfogalmazódott.¹⁵

A kivándorlási ügynökségekről szóló, végül 1881-ben elfogadott törvénnyel gyors, ugyanakkor – tekintettel arra, hogy már a törvény-előkészítés során nyilvánvalóvá vált, hogy az ügynökök tevékenységének korlátozásával a szerteágazó problémának csupán egyik, s nem is feltétlenül a legfontosabb ágát megragadó – meglehetősen felemás megoldás született.

Ahogy a törvényjavaslat parlamenti vitájának anyagából, illetve a törvény indoklásából kiderül, a jogalkotó számára egyértelműnek tűnt, hogy a kivándorlás felgyorsulásának legegyszerűbben nevesíthető oka maga az ügynök, s ezen túl – úgy látszott –, a kivándorlás körében napvilágot látott visszasságok, a jóhiszemű, de tájékozatlan kivándorlók becsapása, illetve a kivándorlás költségeinek finanszírozásában megjelenő uzsonra mind-mind kapcsolódik valamilyen módon az ügynökök tevékenységéhez.

Az 1881-es törvény igen egyszerű módszerrel, lényegében az ügynöki tevékenység engedélyhez kötésével kívánta megoldani a felmerült problémákat, és egyben megvalósítani a kormányzati ellenőrzést ezen üzletág fölött. A viszonylag szűkszavú törvény az engedély nélkül végzett ügynöki tevékenységet kihágási kategóriába helyezte, s szankcióként mind pénzbírság, mind pedig két hónapig terjedő elzárás kiszabását lehetővé tette. A törvény részletesen és pontosan megszabta a személyi kört is, amelynek tagjai engedélyt nyerhetnek. Kötelező feltétellel vált többek között a magyar állampolgárság megléte, illetve a törvény által meghatározott, ötezer forintnyi biztosíték letétele.

A törvény tilalmazta az ügynök számára, hogy akár külföldi ügynökkel, akár külföldi ügynökséggel a belügyminiszter engedélye nélkül kapcsolatba kerüljön, ezzel mintegy a korábbi gyakorlatot kívánta szűkebb, a miniszter erősebb kontrollját megvalósító mederbe terelni. Biztosítani kívánta, hogy a kormányzat naprakész információkkal rendelkezzen a kivándorlás alakulásáról, ezért előírta, hogy az ügynök a kivándorlókról tájékoztatást adjon a községi előljárásnak, illetve a szolgabíróknak vagy a polgármesternek.

A szabályozás célja nem csak a kivándorlás visszaszorítása, hanem a kivándorlók érdekeinek védelme is volt, ezért a kivándorlónak megadta a lehetőséget arra, hogy a kivándorlással kapcsolatosan megkötött szerződéstől bármikor visszaléphessen, úgy, hogy ekkor az ügynök csak a szerződéssel kapcsolatban

ténylegesen felmerült költségeinek megtérítését követelhesse. De a fent ismertetett – az ügynöki tevékenységre, illetve az ügynökre nézve igen szigorú – szabályokon túl az 1881-es szabályozás igen komoly további pozíciókat is biztosított a miniszternek, tekintettel arra a pontra, mely a kiadott engedély feltétel nélküli visszavonásának lehetőségét is biztosította számára. Ilyenformát tehát a belügyminiszter a kivándorlási ügynökök korlátlan „uraként” felügyelte az ügynökök jogszerű tevékenységét, s ezen túl, belátása szerint a legálisan működő ügynökök számát is megszabhatta.

II.

Az 1881-es, kivándorlási ügynökökről szóló törvény a kormányzat céljainak megfelelően, ha a kivándorlás alapjainak minden szegmensét nem is, de az ügynökök sok esetben megtevesztésen alapuló tevékenységét korlátok közé szoríthatta volna. Kérdésünk tehát, hogy vajon milyen hatással járt a törvény a hazai kivándorlás alakulására.

Ahogy az már a szabályozás módszerének latolgatása során felmerült, a kivándorlás korlátozása mellett érvelők felhívták a figyelmet a kivándorlásnak a véderőt érintő kedvezőtlen hatásaira, arra, hogy a honvédelmi kötelezettség teljesítése elől számos esetben külföldre távoznak. Mivel az országból viszonylag könnyen nyílt lehetőség az Ausztrián keresztül történő távozásra, a kérdés megoldása nem látszott könnyűnek, tekintettel az Osztrák–Magyar Monarchia nem egyszerű közjogi berendezkedésére. Hiába lépett hatályba tehát a kivándorlási ügynökökről szóló törvény, amely

elvileg az ügynököket is szankcionálta volna olyan személyek kivándorlásának elősegítése esetén, akik katonai kötelezettségeiknek még nem tettek eleget, a szabályozás végrehajtása szinte lehetetlen feladat elé állította a helyi hatóságokat. Az, hogy a korábban jellemző gyakorlat továbbra is virágzott, gyorsan egyértelművé vált. Szepes vármegye alispánja 1883. május 17-én kelt jelentésében beszámolt arról, hogy újoncok és szabad-

ságolt katonák a főállomások elkerülésével Galícia felé távoznak az országból.¹⁶ Egy évvel később, 1884. április 2-án kelt jelentésében Zemplén vármegye bizottsága jelentette, hogy az útlevél nélküli kivándorlás erősödését észlelték.¹⁷ Úgy látszik tehát, hogy a törvény végrehajtásában a kormányzatnak korábban talán kevéssé ismert és felmért nehézségekkel kellett megküzdenie.

Ami pedig a Magyarországon tevékenykedő ügynököket illeti, köztudott volt, hogy az ügynökök jó része külföldi, az esetek többségében az észak-német kikötőkhöz kötődő hajótársaságok megbízásából tevékenykedik, vagy esetleg az ott működő, nagyobb ügynökségek hazai képviselője. Nem meglepő tehát, hogy a magyarországi érdekeltséggel is rendelkező F. Missler, brémai székelyű ügynök – látva a kormányzatnak az ügynökökkel kapcsolatos politikáját, azaz hogy lényegében nem kerül sor engedélyek kiadására – memorandumban fordult a miniszterhez, amelyben, azon túl, hogy természetesen saját pozícióinak védelmére tett kísérletet, a kivándorlás okainak az ügynöki tevékenységen kívüli elemeire kívánta felhívni a miniszter figyelmét. Memorandumában kifejtette, hogy nézete szerint a kivándorlás oka egyáltalán nem az ügynökök csábítása, hanem az az egyszerű tény, hogy Amerikában jobb a kereseti lehetőségek, amire pedig a kivándorlók rá is jöttek. A kivándorlás jellegével kapcsolatosan Missler kifejtette, hogy tudomása szerint inkább az „ingázás” jellemző, azaz a tengerentúli jobb kereseti lehetőségek sokszor a hazai tervek megvalósítását segítik: „E végből kiutazik Amerikába hol egy két évig marad, hogy azután ismét visszatérvén hazájába, mert minden kiadását és költségét levonva 1000–2000 forint megtakarított pénze van.”¹⁸ s a fentiekre tekintettel a véglegesen Amerikában letelepülők arányát 10%-ra teszi. Ezen kívül, hogy tovább tompítsa a hivatalos politika kivándorlás-ellenes érveit, megjegyezte, hogy nem elhanyagolható a kivándorlók által hazaküldött pénz sem, amelyet a saját maga által gyűjtött információkra alapozva évi mintegy 5 millió forintra becsült. Elis-

Kivándorlók szállnak hajóra Hamburgban

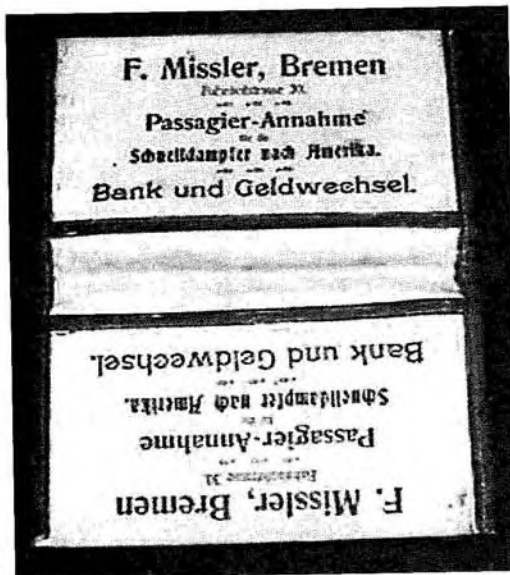
merte az 1881-es szabályozás azon indokát, amely szerint a kivándorlók közül sokan esnek áldozatul csalásnak, illetve sokakat fosztanak ki az út során a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt, és megjegyezte, hogy ezen esetek megelőzése a magyar kormány feladata lenne. Mivel pedig a megnövekedett feladatok ellátása természetesen növelné az állami kiadásokat is, azt a javaslatot tette, hogy erre a fedezetet a kormány egy új, a kivándorlók által fizetendő adó bevezetésével teremthetné elő. Azt pedig, hogy ő mennyire elkötelezett a viszonyok jobbítása érdekében, mi sem bizonyíthatná jobban, hogy vállalná az általa célszerűen 20 ft/fő-ben meghatározott mértékű adó beszedését is.

Missler felvetéseire – nem meglepő módon – nem érkezett érdemi válasz a miniszter részéről. Időközben persze folyamatosan érkeztek az útlevél és engedély nélküli kivándorlókról szóló jelentések a minisztériumba, és persze kezdett összeállni kép a Magyarországot érintő (illegális) kivándorlási útvonalokról és a kivándorlással kapcsolatos trükkökről is. Olyan kérdésekre kellett megnyugtató válasz találni, melyeket többek között Pozsony város tanácsa intézett a miniszterhez 1893. december 27-én kelt felterjesztésében, amelyben beszámolt arról, hogy a helyi információk szerint a Bécsen keresztül Hamburgba, s onnan Amerikába utazó galíciai kivándorlók szoktak átutazni a városon. Tájékoztatást vártak, hogy milyen lépéseket tegyenek esetleges ellenőrzésükre, tekintettel arra, hogy az eddigi rendelkezések csak a magyar honosokra vonatkoztak.¹⁹ Torontál vármegye pedig arról tájékoztatta a minisztert, hogy több ottani lakos részére kivándorlással kapcsolatos nyomtatványok érkeznek, és hogy a főszigabíró véleménye szerint a

Bécsben működő kivándorlási ügynökség a kivándorlókat külföldre útlevéllel látja el, és így, Bécsen keresztül, a magyar szabályokat megkerülve folyik a kivándorlás.²⁰ Világossá vált tehát, hogy az ügynököket érintő szabályozás az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos viszonyainak köszönhetően rendkívül nehezen megoldható helyzet elé állította a hatóságokat, s az is egyértelművé vált, hogy sem pusztán az ügynökök tevékenységének korlátozásával, sem pedig a katonakötelesekre vonatkozó kivándorlással kapcsolatos szabályok végrehajtásával nem lehet áttörést elérni a területen.

A Magyarországon engedéllyel nem rendelkező ügynökségek és ügynökök Bécsben tárt karokkal várták az Amerikába indulókat; a már említett, a magyar belügyminisztert különböző leveleivel ostromoló Missler, aki ugyanúgy nem rendelkezett engedéllyel, mint a többi Magyarországon tevékenykedő ügynök, a brémai osztrák–magyar főügynökség megkeresésére tájékoztatta a magyar belügyminisztert a bécsi helyzetről. 1894. január 13-án kelt levelében beszámolt arról, hogy Bécsben három koncesszióval rendelkező ügynökség működött, a rotterdami székhelyű *Nederländisch Amerikanische Dampfschiffahrts-Gesellschaft*, az antwerpeni *Red Star Line* és ő, a brémai *F. Missler* cég. Felhasználva a kiváló alkalmat, igyekezett rámutatni, hogy mivel csak a két másik társaságnak van a rendőrségi igazgatóságtól engedélye arra, hogy alkalmazottaikkal a bécsi állomásokon fogadják a kivándorlókat, maguk között felosztják az üzletet, azaz átveszik a kivándorlókat úgy, hogy ők a továbbiakban már nem is szólhatnak bele az útirány-

ba, nem választhatják meg a kikötőt sem. Ő korábban hiába próbálkozott, hogy engedélyt kapjon a kivándor-

Az F. Missler ügynökség útlevéle

Az F. Missler ügynökség plakátja

lónak a pályaudvarokon történő fogadására, ezt nem nyerte el, annak ellenére, hogy a legtöbben éppen Bréma felé mennének.

A másik két ügynökség pedig, ismerve a brémai útvonal népszerűségét, gyakran hitegeti a kivándorlókat, akik már csak a kikötőben szembesülhetnek azzal, hogy nem ott szállhatnak hajóra, ahol azt tervezték. Missler állítása szerint az osztrák hatóságok nemigen foglalkoznak ezzel a gyakorlattal, mivel pedig mégiscsak magyar állampolgárok sérelméről van szó, úgy vélte, hogy a magyar belügyminiszter dolga lenne, hogy valamilyen megoldást dolgozzon ki a kialakult helyzet rendezése érdekében. Úgy vélte, hogy elsőként érdemes lenne változtatni az ellenőrzési gyakorlaton, mivel azzal, hogy az Oderbergen keresztül vezető útvonalon ellenőrzik a kivándorlókat, csak azt éri el a kormányzat, hogy a bécsi útvonalat, ahol lényegében nincs ellenőrzés, még több kivándorló fogja választani.²¹

Missler igen aktív ügynöknek bizonyult Magyarországon, és a vele is kapcsolatos iratanyagból valamelyest rekonstruálható, hogy mind ő, mind pedig a hozzá hasonló külföldi ügynökségek milyen szerteágazó ügynöki hálózatot tudtak létrehozni az országban. Egy 1895 májusában keletkezett, a belügyminiszternek címzett beadvány éppen Missler tevékenységére kívánta felhívni a figyelmet. Trencsén, Temes, Ung és Zemplén vármegye alispánjának megküldött információkból arra lehet következtetni, hogy a helyi lakosokból álló közvetítői hálózat nem csak a kivándorláshoz szükséges jegyeket adta el az útrakelőknek, hanem szükség esetén akár azt is megoldotta, hogy az illetők észrevétlenül távozhassanak az országból. Mivel az ekkor megküldött anyagból az is kiderült, hogy Missler hálózatát egy floridsdorfi illetőségű vasúti alkalmazott is segítette, a belügyminiszter intézkedés végett osztrák kollégájához fordult.²² Ahogy a magyar hatóságok is egyre alaposabban jártak el a kivándorlási ügyekben, úgy vált egyértelművé, hogy az engedély nélkül végzett, külföldi kapcsolódású kivándorlási ügynöki tevékenység mélyen beágyazódott a hazai kivándorlás folyamatába. Ennél fogva az újabb és újabb ügynökök leleplezése, a velük szemben folytatott mind több eljárás inkább csak arra volt alkalmas, hogy szembesítse a hatóságokat azzal, hogy a problémának az 1881-es törvény szellemében megkísérelt rendezése nem igazán tekinthető célravezetőnek.²³ Mivel azonban

továbbra is a kivándorlási ügynökök tevékenysége képezte a legkönnyebben megfogható szegmensét a kivándorlással kapcsolatos problémakörnek, a hatóságok – a hatályos szabályozásnak megfelelően – igye-

keztek „eredményeket felmutatni”. Ez pedig azt jelentette, hogy helyi szinten továbbra is indultak eljárások, s nem csak pénzbüntetés kiszabására, hanem elzárás foganatosítására is sor kerülhetett.²⁴

III.

Ahogy egyértelművé vált, hogy a kivándorláshoz kapcsolódó problémakört nem sikerült az 1881-es törvénnyel rendezni, a kormányzat, úgy tűnik, megalapozottabban kívánt közelíteni a kérdéshez. Bár világos volt, hogy a kivándorlás egyre gyorsuló folyamata bizonyosan népesség-veszteséget jelent Magyarországnak, annak pontos méreteivel a kormányzat nemigen lehetett tisztában. A rendelkezésre álló adatok nagyjából két nagyobb forrásból származhattak: egyrészt a hazai, jellemzően megyei

jelentésekből rajzolódott ki a kivándorlás mérete, másrészt – a szakemberek megítélése szerint a legtöbb esetben jobban használható forráscsoportként – az Egyesült Államok hivatalos statisztikái is rendelkezésre álltak.²⁵ A kivándorlás kérdéskörének teljesebb rendezésére törekvő kormányzat számára a kivándorlás Magyarországot érintő méretének tisztázására a módszeres hazai statisztikai adatgyűjtés megkezdése szükséges volt. Így 1899-től megindult az adatgyűjtés, s ettől kezdve tehát, ha nem is teljes, de legalább rendszeres (bár bevallottan pontatlan) adatokkal számolhatunk.²⁶

A századfordulóhoz közeledve úgy látszik, hogy a kivándorlás folyamatában olyan új elemek jelentek meg, amelyek a kormányzatot aktívabb, a korábbiakban lényegében csak a kivándorlási ügynökökre, illetve a katonaköteles kivándorlókra összpontosító hatósági cselekményeknél tágabb perspektívába helyezett stratégia követését követelték meg. Azon túl, hogy a kivándorlási statisztikák – még ha pontatlanul is – már kézzelfogható alapot teremtettek a vitás kérdések megtárgyalásához, illetve hogy a kivándorlási hullám immár a szakmai közönségen túl szélesebb érdeklődésre tarthatott számot, s nem csak a hazai sajtó, hanem a népes újvilágbeli magyar közösség sajtója is kommentálta a magyar kormány kivándorlást érintő terveit, mi több, azokat az amerikai politikai-gazdasági viszonyokkal összefüggésben elemezte és értékelte, s a kivándorlás

A Red Star Ügynökség plakátja

kérdéskörével foglalkozni kívánó kormányok érezhető nyomás alá kerültek.

Nyilvánvalóvá vált, hogy már nem csupán azt a kérdést kell megvizsgálni, hogy vajon hány magyar alattvaló, és milyen módon hagyja el az országot, de választ kell találni arra is, hogy a korábbi megközelítésben pusztán összeadás-kivonás módszerével, azaz a ki- és a be-, illetve a visszavándorlók számának összevételével meg lehet-e vonni a kivándorlás egyenlegét, és ha nem, akkor vajon milyen szempontokat lehet érvényesíteni a kivándorlás értékelésével kapcsolatban kialakítandó kormányzati álláspontban. Világossá vált továbbá, hogy a kérdés kezelésének kidolgozásában nem lehet figyelmen kívül hagyni az Amerikában élő (volt) magyar alattvalók véleményét és tevékenységét sem. Ekkorra az is kiderült, hogy az Egyesült Államokban létrejött magyarországi eredetű nemzetiségi, elsősorban szlovák szervezetek szerepének értékelése sem kerülhető el, s mi több, a probléma azonnali átgondolására is szükség van.²⁷ De voltak olyan, ennél kevésbé kényes, vagy inkább talán csak kevésbé sürgős beavatkozást igénylő pontjai is a századfordulóra kialakult helyzetnek, mint például az amerikai állampolgárságot megszerző kivándoroltak helyzetének kérdése Magyarországon,²⁸ vagy az a kérdés, hogy miként lehet megakadályozni azt, hogy bizonytalan kivándorlási célpontok felé vegyék az útírányt azok, akik nem számíthatnak sikerre Ellis Island-en.

IV.

A kormány a századforduló után tehát a kivándorlási ügy alaposabb rendezésére szánta el magát, s a jogalkotási program megindulását jelezte az 1901-es országgyűlésen elhangzott trónbeszéd, amelyben az uralkodó is kiemelte a kérdés megoldásának időszerűségét és fontosságát.²⁹ Az amerikai magyar nyelvű sajtó, a javaslatot azonnal kommentálva, össze is foglalta az új törvényjavaslat valódi célját: mivel a kivándorlás adminisztratív eszközökkel való visszaszorítására nincs reális esély, – az ügynöki tevékenységgel együtt való – szabályozott mederbe terelésével javítani lehet a kivándorlók helyzetén, az állam szerepet vállal abban, hogy a kivándoroltak ne veszítsék el a kapcsolatot az óhazával, hanem lehetőség szerint térjenek haza.³⁰ Valóban megfigyelhető bizonyos szemléletváltás a szabályozás módszerében. A törvény indoklásában lényegében szerepel annak beismerése, hogy a kivándorlás alapjait a kormányzat rövid idő alatt aligha tudja kezelni. Nem érhető el a kereseti viszonyok olyan mértékű javulása, mely lényegesen változtatna az országot érintő kivándorlás mértékén, és nem lehetséges olyan húzóágazatok kiépítése, melyek kellő mennyiségű munkaerőt köthetnének le.³¹ Ennélfogva nem marad más, mint a kivándorlás korábbi szabályainak átformálása, az ügynöki tevékenységgel kapcsolatos álláspont újragondolása, a kivándorlók visszatérésének előmozdítása.

Így a törvény új rendszerbe illesztetten kezelte a szállító-vállalkozókat, s tekintettel a korábbi években

tapasztalt visszasságokra, részletes szabályokkal kívánta rendezni mind a vállalkozók (és az ő meghatalmazottjaik) helyzetét, mind pedig a szállító-vállalkozók és a kivándorlók közötti viszonyt.

Az új törvény fenntartotta az engedélyezés rendszerét: 100.000 K óvadék ellenében lényegében mind magyar, mind pedig külföldi állampolgárok számára lehetségessé vált az engedély megszerzése. Az új szabályozás alapján a szállító-vállalkozók több meghatalmazott útján is köthettek szerződéseket, ugyanakkor a törvény tilalmazta a kifejezetten az utazáshoz kapcsolódó információkon (menetrend, díjak stb.) kívüli, a kivándorlás népszerűsítését szolgáló tájékoztatások (pl. a célországok viszonyait kedvező színben feltüntető ismertető) közzétételét, küldését. Az új szabályozás lényeges elemeként jelent meg továbbá, hogy a meghatalmazottak nem dolgozhattak jutalékos rendszerben, azaz a munkájukért járó díjazásnak függetlennek kellett lennie a ténylegesen az ő közreműködésükkel megkötött szerződések számától, vagyis az általuk kivándorlásban segítettek számától.

Mivel a korábbiakban állandóak voltak a kivándorlási vállalkozókkal, illetve a hajtársaságok szolgáltatásaival kapcsolatos panaszok,³² s valóban úgy tűnt, hogy a kivándorlók félrevezetése mindennaposá vált, a törvény írásbeli, s a jogszabályban előírt, részletesen kifejtett kötelező elemeket tartalmazó szerződés megkötését írta elő a vállalkozók számára.

Az új szempontok érvényesülése azonban nem feltétlenül a vállalkozók és kivándorlók közötti viszony szabályozásában jelent meg leghangúlyosabban. Nagyobb jelentőségű, és talán jobban mutatja a kormányzat törekvéseit, hogy a törvénybe foglalva megjelenik a visszavándorlás elősegítésének, illetve tágabban a kivándoroltak mind anyagi, mind pedig kulturális támogatásának eszköze, a kivándorlási alap. A kivándorlási alap léte, az abban megjelenő kormányzati politikai szándék azonban meglehetősen szerteágazó kérdéskört érint, és az is látható, hogy ez terület talán az új szabályozás legkényesebb része.

A kivándoroltak hazatérése, az emberveszteség csökkentése a kivándorlással kapcsolatos polémia állandó témája volt. Ekkorra már ugyanis egyértelművé vált, hogy jelentős visszavándorlással is számolni kell, a konzulátusokon, a sajtón keresztül folyamatosan érkeztek hírek a külföldön bajba került, hazatérni kívánó magyar állampolgárságú egyénekről, az ingázókról,³³ és különböző becslések láttak napvilágot a kivándorlók által hazahozott pénzmennyiségről is.³⁴ Ezen a ponton azonban a magyar és az amerikai elképzelések szöges ellentétben álltak egymással. A magyar szándékok szerint a kivándorolt magyaroknak perspektivikusan haza kellett volna térniük, ez az elképzelés azonban a bevándorlók mielőbbi integrálását, amerikanizálódását előtérbe helyező amerikai elképzelésekkel összeegyeztethetetlen volt. Az amerikai közönség a századfordulóra már ambivalens módon értékelte a bevándorlást, s az ún. új bevándorlókkal, azaz a közép- és dél-európai hátterű bevándorlókkal kapcsolatos ellenérzések erő-

sődtek. Látva azt, hogy az új bevándorlás hullámain érkezők integrációs képessége jóval alatta marad a korábbi, jellemzően angolszász, illetve észak-európai bevándorlókénak, az amerikai jogalkotás az 1860-as évek végétől előbb a bevándorlás ösztönzését célzó intézkedéseit vonta vissza, majd pedig további szigorításként 1884-től már az előre megkötött munkaszerződéssel érkezők sem nyertek bebocsátást.³⁵ A bevándorlással kapcsolatos amerikai politikai szándék változása a századfordulóra világossá vált: lehetőleg olyan bevándorló érkezzen bárhol is, aki (1) a későbbiekben nem lesz terhére az állam polgárainak (nem fog bűnöző életmódot folytatni, nem szorul közsegélyre, nem beteg); (2) képes és akar integrálódni az amerikai társadalomba, illetve ezen túl, mihamarabb amerikaivá is válik, s elfelejti európai gyökereit. Azzal egyidejűleg, hogy a magyar kormány intenzívebben kezdett foglalkozni Amerikába kivándorolt polgáraival, s programot dolgozott ki a tengerentúli magyar egyesületek, egyházközségek támogatására, és átgondoltabban kívánta erősíteni a kivándoroltaknak a Magyarországhoz fűződő érzelmi, társadalmi és gazdasági kapcsolatait, az amerikai kormányzat gyanakvása és elutasítása is erősödött.³⁶

A magyar kormány a századfordulóra az 1903-as kivándorlási törvény előkészítésével, a törvény megalkotását megelőző vitákkal olyan nemzetközi térben és olyan szereplőkkel került egy játéktérbe, melyben rendkívül nehéz volt megfelelni, mind a hazai, mind pedig a külföldi szereplők számára elfogadható, végrehajtható és az ország nemzeti érdekeit képviselő megoldást találni.

A kivándorlás gazdasági okainak felszámolása lehetetlen volt. Az amerikai és a magyar bérek közötti különbségek megmaradtak, a hazai földhöz jutás sokaknak csakis amerikai kitérével volt lehetséges. Azoknak, akik pedig éppen a birtokviszonyok sajátossága miatt nem reménykedhettek a földhöz jutásban itthon, szintén Amerika kínálta a leggyorsabban elérhető megoldást.³⁷ A tisztán pénzkeresési céllal történő kivándorlás (és visszavándorlás) jelensége, mely a századfordulóhoz közeledve egyre inkább jellemzővé vált,³⁸ – és amely lényegében a magyar kormányzati szándékoknak is megfelelt – természetesnek tekinthető, ugyanakkor Amerika számára elfogadhatatlan volt. Ennek bátorításával a magyar kormányzat tehát szükségképpen összeütközésbe került az Egyesült Államokkal. Ami pedig az Amerikában kifejtett további tevékenységet illeti, a helyzet talán még nehezebb volt. Az 1903-as törvényben (és annak indoklásában) ugyan csak igen finoman szerepelt a kivándorolt állampolgárok szellemi szükségleteiről való gondoskodás, de ennek még a legkörülményesebb módon történő végrehajtása is konfliktusokat okozhatott volna az amerikai kormányzattal. Az viszont, amiről a valóságban szó volt, már mindenképpen meghaladta az amerikai társadalom és kormány tűréshatárát. A századfordulóra az országból kivándorolt nemzetiségiek, jellemzően szlovákok által Amerikában létrehozott szervezetek támogatták a hazai

nemzetiségi szervezeteket, részt vettek a nemzetiségi célok megfogalmazásában, s radikális álláspontjukat nem csak Amerikában megjelentetett lapjaikban, hanem itthon is terjesztették. A magyar kormány, érzékelve az Amerikában működő nemzetiségi csoportok, egyesületek által jelentett veszélyt, hogy tevékenysége ne kerüljön az amerikai hatóságok látókörébe, egyházi csatornákon keresztül próbálta befolyása alá vonni a magyarországi kötődéssel rendelkező akár magyar, akár nemzetiségi csoportokat, kivándorlókat.³⁹ A magyar kormány, mivel a kivándoroltakkal kapcsolatos tevékenysége természetesen a kinti magyar és nemzetiségi sajtó állandó témájává is vált, a századfordulóra az – egyébként intenzív lobbiszerű tevékenységet is folytató – egyletek, az ottani egyházközségek, a hajótársaságok és ügynökségek és végezetül az amerikai kormányzat határolta mozgástérben volt kénytelen lavírozni.⁴⁰

Összegzés

A magyar kivándorlási politika kezdete a 1870-es évek második felében megindult, mind nagyobb méreteket öltő kivándorlásra adott egyszerű, lényegében tisztán adminisztratív válaszból ragadható meg. Az első szabályozási kísérlet, az 1881-es, a kivándorlási ügynökökről szóló törvény alapján úgy tűnik, hogy a kormányzat a probléma megoldásához elegendőnek ítélte az ügynöki tevékenység lehetetlenné tételét. A következő két évtizedben aztán nyilvánvalóvá vált, hogy a kivándorlás kérdésének megfelelő kezelése nem képzelhető el egyrészt Ausztria bevonása nélkül, másrészt nem képzelhető el mélyreható társadalmi reformok nélkül, amelyek közül a kortársak is kiemelték a birtokreformot. Jóllehet ez utóbbi problémakör lényegében végigkísérte a kivándorlásról szóló vitákat, a terület érzékenysége miatt a vizsgált korszakban egyetlen kormányzat sem szánta el magát komolyabb reformokra. Pontosabban történtek térben és mélységében korlátozott lépések a kérdés megoldása érdekében, de ezek nem bírhattak kellő hatással a kivándorlás volumenére.⁴¹

Az 1903-as törvénnyel, amely immár címében mutatja, hogy már a kivándorlást kívánja szabályozni, a kormányzat túllépett a korábbi időszak alapvetően a kivándorlás – az ügynöki tevékenység lehetetlenné tételén alapuló – korlátozásán. Ebben a megoldásban a kivándorlási politikában sokkal inkább a kivándorlás ellenőrzött keretek között történő, a kormányzat által jóváhagyott utakra történő csatornázásának szándéka jelent meg.⁴² 1909-ben sor került az újabb kivándorlási törvény megalkotására. A háború előtti utolsó kivándorlási törvény rendszerében az 1903-as törvényre épült, de az előzőhöz képest gyökeresen más megközelítés nem érvényesült. Elmondható tehát, hogy a kormányzat időről-időre érvényesíteni kívánta az alapvetően a kivándorlás visszaszorítását célzó szándékait, ugyanakkor politikai lehetősége nem volt a kérdés tartós megoldásához szükséges lépések megtételére.

Jegyzetek

- ¹ A belső vándorlásra lásd: Balogh Pál: *A népfajok Magyarországon* (Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium, 1902, 960. p.)
- ² A magyar GDP növekedésében a dualizmus időszakában az ipari termelés egyes számítások szerint a mezőgazdasági termelés növekedésének mintegy kétszeresét tette ki. – Katus László: *Az európai periféria gazdasági modernizációjának eltérő útjai*. In: *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére* (Corvinus Egyetem – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány – Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kara, 2006, 125. p.)
- ³ Katus László: *Budapest népesség-növekedésének forrásai a 19. században*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára* (Budapest, MTA TTI, 1991)
- ⁴ Keleti Károly: *Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statisztika szempontjából* (Pest, Athenaeum, 1871, 53. p.)
- ⁵ Természetesen az ipari fellendülésből kimaradó, elavult gazdasági szerkezetű (városi) települések akár komoly népességcsökkenést is elszenvedhettek. Lásd: Thirring Gusztáv: *Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig* (Különlenyomat a Városi Szemle 1911. évi 7–8. [júl.–aug.] számából)
- ⁶ Lásd: Keleti Károly: *Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera* (Budapest, MTA, 1875)
- ⁷ *Magyarország történelmi demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Szerk.: Kovacsics József (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963, 247. p.); Katus László: *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században* (Történelmi Szemle, 1980, 2., 273. p.)
- ⁸ *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1896-ban*. Kiadja a Földművelésügyi M. Kir. Minister (Budapest, Pallas ny., 1898)
- ⁹ Scott, M. Eddie: *Agriculture as a Source of Supply: Conjectures from the History of Hungary, 1870–1913*. In: *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. Essays* (East European Monographs, No. CXXVIII. Ed. John Komlos. Columbia University Press, New York, 1983, 102. p.)
- ¹⁰ Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok* (Budapest, Gondolat, 1975, 350. p.)
- ¹¹ Polányi Imre: *A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870–1914)*. In: *A szegedi tanárképző főiskola tudományos közleményei 1964*. Első rész (Szeged, 1964, 246. p.)
- ¹² Kraler, Albert–Husa, Karl–Bilger, Veronika–Stacher, Irene (Hg.): *Migrationsen. Globale Entwicklung seit 1850*. (Wien, Mandelbaum, 2007, 36. p.)
- ¹³ Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság* (Budapest, Kilián, 1904, 22. p.)
- ¹⁴ Az iratanyag tanúsága szerint jellemzően Bécsbe, illetve az osztrák tartományokba igyekeztek a Magyarországról kivándorlók. A célállomás kiválasztását – legalábbis úgy tűnik – nemigen befolyásolta a Bécsből való távolság, azaz Sáros vármegyéből is éppúgy ide igyekeztek legtöbben, mint Moson vármegyéből. (MOL K150-952-1882-I-10-8064) Ugyanakkor már a hetvenes évek derekán is van példa az olyan távolabbi célpontok, mint például Poroszország megjelölésére. (MOL K150-710-1874-VI-7-1473)
- ¹⁵ KN 1878-391 (1878–XVIII-362)
- ¹⁶ MOL K150-2486-1894-VII-14-5586
- ¹⁷ MOL K150-2486-1894-VII-14-5568
- ¹⁸ MOL K150-2486-1894-VII-14-13381
- ¹⁹ MOL K150-2486-1894-VII-14-5568
- ²⁰ MOL K150-2486-1894-VII-14-35156
- ²¹ MOL K150-2486-1894-VII-14-72621
- ²² MOL K150-2770-1896-VII-14-44556
- ²³ MOL K150-2770-1896-VII-14-4864
- ²⁴ MOL K150-2770-1896-VII-14-10175
- ²⁵ Szondi László: *A kivándorlás közgazdasági és statisztikai szempontból Magyarországon* (Munkács, 1941, Pannonia ny., 8. p.)
- ²⁶ Thirring, 1904, 22. p.
- ²⁷ Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón, 1895–1905*. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 192–194. p.)
- ²⁸ BM 28933/1898 körrendelet, Az amerikai unióban polgárjogot nyert volt magyar állampolgárokkal szemben Magyarországra visszatérésük alkalmával követendő eljárás tárgyában.
- ²⁹ FI-1901-3 (1901-I-7)
- ³⁰ *Kivándorlás dolga. A magyar képviselőház foglalkozik az ügygel* (Amerikai Magyar Népszava, 1901. dec. 25.)
- ³¹ A kivándorlás okai feltárásának igénye természetesen nem csak a magyar politikán belül merült föl. Kertész Gyula utalt rá, hogy Bismarck az 1880-as években egy beszédében egyértelműen a hazai gazdasági viszonyok, konkrétan az ipari termelés és a kivándorlás közötti kapcsolat fontosságára hívta föl a figyelmet. – Kertész Gyula: *A kivándorlás szabályozása* (Budapest, Várnay, 1910, 21. p.)
- ³² „[...] azon a hajón, amelyiken e sorok írója utazott, a kétezernél több kivándorló néhány tágas hajóüregbe volt éjjeli szállásra összehúzóulva, annyira, hogy voltak üregek, amelyekben közel 300 kivándorló hált éjjelenként együtt. [...] Reggelenként maguk az üregek inkább takarítatlan klozetekre, mintsem emberi lakóhelyekre emlékeztetnek. A klozeteken viszont ezek rendes tartalma annyira előtölte a helyet, hogy sokkal inkább meg lehet közelíteni egy trágyadombot, mintsem azokat lehetett. Mosdásnál a mintegy 1500 férfi kivándorló számára néhány mosdó s mindössze két, mondd: kettő törülközőkendő állott rendelkezésre: e kendőkről, természetesen, az első száz ember megtörülközése után vastagon csöpögött le a nedves piszok.” (György János: *Kivándorlás Amerikába*. Budapest, Hornyánszky ny., 1910, 20–21. p.)
- ³³ Mark, Wyman: *Round-Trip to America. The immigrants return to Europe, 1880–1930*. (Cornell University Press, Ithaca and London, 1993, 6. p.)
- ³⁴ Hegedűs szerint 1897-ben 6,9 millió Ft-ot utaltak haza. Számításai szerint ugyanakkor gazdasági értelemben a kivándorlás mérlege negatív, egy kivándorolt jelentette veszteséget 350 Ft-ra teszi. (Hegedűs Loránt: *A magyarok kivándorlása Amerikába*. Különlenyomat a Budapesti Szemléből. Budapest, 1899, 14. p.)
- ³⁵ *Reports of the Immigration Commission. Abstracts of reports of the Immigration Commission. With conclusions and recommendations and views of the minority*. (In two volumes: vol. I.). Presented by Mr. Dillingham. December 5, 1910. (Washington Government Printing Office, 1911, 29. p.)
- ³⁶ Braun, Marcus: *Immigration abuses : glimpses of Hungary and Hungarians : a narrative of the experiences of an American immigrant inspector while on duty in Hungary, together with a brief review of that country's history and present troubles* (New York, Pearson Advertising Co., 1906, 106. p.)
- ³⁷ Szili Ferenc: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlávnországra és Amerikába 1860–1914*. (Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1995, 47. p.)
- ³⁸ A Dillingham-jelentés szerint az új bevándorlók, (akiknek 75%-a férfi) 40%-a hazamegy, és a hazatérők 2/3-a otthon is marad. (Dillingham, 1911, 24. p.)
- ³⁹ MOL K26-574-1903-XVI-79-3047 – a kormányzat differenciálni próbált az egyes nemzetiségekhez tartozó kivándoroltak között, így tehát a Klebelsberg által 1902. júl. 29-én jegyzett előterjesztésben a szláv nemzetiségű kivándorlókkal kapcsolatban az a megjegyzés kapott helyet, hogy velük kapcsolatban nem kell törekedni a visszavándorlás elősegítésére.
- ⁴⁰ *Felállítás. Magyaroknak helyzete Amerikában. Hazai sajtó felőlünk* (Amerikai Magyar Népszava, 1904, febr. 23.)
- ⁴¹ Fehér György: *Egy koncepciózus földművelésügyi miniszter: Darányi Ignác* (Pályakép és családtörténelmi háttérrel). In: Pócs Imre (szerk.): *Falvak, földek, földművesek* (Agroinform, Budapest, 2004, 189–200., 198. p.)
- ⁴² Megjegyzendő, hogy e tanulmány keretei között nincs lehetőség a kormányzatnak a kivándorlókat a fiúmei útvonalra terelő lépéseinek ismertetésére.